

Наталія Леміш
(м. Київ, Україна)

МОДЕЛЮВАННЯ КОГНІТИВНИХ ПРОЦЕСІВ ПРИ ПЕРЕКЛАДІ

Стаття присвячена моделюванню когнітивних процесів при перекладі. Основну увагу сфокусовано на визначенні моделі як теоретичного конструкту в перекладознавстві, висвітленні когнітивних процесів, характерних для перекладача як мовної особистості та когнітивного суб'єкта. З огляду на пояснювальну силу когнітивних моделей, акцентується практична спрямованість їхнього використання, а саме можливість уникнення помилок в окремих видах виконуваних перекладачем робіт в майбутньому через аналіз перешкод і структурування наявних досліджень, які відповідають запропонованим різними вченими когнітивним моделям.

Ключові слова: моделювання, когнітивні процеси, переклад, мовна особистість перекладача, когнітивний суб'єкт.

Статья посвящена моделированию когнитивных процессов при переводе. Основное внимание фокусируется на определении модели как теоретического конструкта в переводоведении, выделении когнитивных процессов, характерных для переводчика как языковой личности и когнитивного субъекта. Принимая во внимание объяснительную силу когнитивных моделей, акцентируется практическая направленность их использования, а именно возможность избегать ошибки в отдельных видах выполняемых переводчиком работ в будущем посредством анализа препятствий и структурирования имеющихся исследований, которые отвечают предложенным разными учёными когнитивным моделям.

Ключевые слова: моделирование, когнитивные процессы, перевод, языковая личность переводчика, когнитивный субъект.

The article deals with cognitive processes modelling in translation. It focuses on model definition as of a theoretical construct in Translation Studies. It also describes the cognitive processes typical of a translator / interpreter as of both a language personality and cognitive subject. Taking into account the explanatory force of cognitive models it is stressed on such models practical use, namely on the possibility of avoiding mistakes in certain types of translation works in future by means of obstacles analysis and existing studies structuring in accordance with cognitive models proposed by different scientists.

Key words: modelling, cognitive processes, translation, the translator's language personality, a cognitive subject.

Моделювання когнітивних процесів при перекладі неодноразово ставало у центрі уваги широкого кола дослідників – фахівців з перекладу [3;

6; 8; 13; 15; 16; 17; 20], більшість з яких запропонували свої моделі / теорії. Безумовно, кожна модель перекладу має право на існування, але доцільність використання на практиці демонструють далеко не всі.

Постановка проблеми. Досягти достовірних результатів в практичному перекладі без належної теоретичної основи не видається можливим. Антропоцентричний підхід, панівний в сучасній науці, є характерним і для перекладознавства. У цьому зв'язку для здійснення адекватного перекладу не є достатнім лише володіти навичками використання різного роду перекладацьких трансформацій (лексичних, лексико-граматичних, граматичних). Суттєвим для фінальної якості перекладу є знання перекладачем когнітивних процесів, які відбуваються при перекладі, що й виводить їх вивчення в розряд актуальних.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасне перекладознавство характеризується міждисциплінарним підходом [3; 5; 6; 9; 13; 15; 19]. Це зумовлюється зміною його фокусу в бік когнітивного і культурологічного аспектів перекладацької діяльності [8, с. 262]. І. М. Ремхе підкреслює, що професійна діяльність перекладача розглядається з урахуванням когнітивних ресурсів його свідомості. Загальновідомо, що мислення людини перманентно розвивається і самоорганізується на основі когнітивного досвіду. Мовна особистість також знаходиться у процесі постійного розвитку, маючи індивідуальний характер. Реагуючи на запит часу, перекладознавство виходить на новий рівень, відповідно до якого мисленнєві процеси перекладача вивчаються за допомогою моделювання. Саме когнітивний підхід дає змогу моделювати не лише початковий етап розуміння у процесі перекладу, а й інтерпретувати інші.

Виділення невирішених раніше частин проблеми. Аналіз продуктів перекладу без урахування когнітивних процесів не дає дослідникам можливості виявляти джерела помилок і перешкод, які впливають на окремі види виконуваних перекладачем робіт [6, с. 223], а отже, ті самі помилки можна знайти і в сучасних перекладах.

Мета статті полягає в підтвердженні необхідності моделювання когнітивних процесів при перекладі. Це зумовило вирішення таких завдань: 1) описати передумови моделювання когнітивних процесів, 2) визначити поняття *модель і когнітивні процеси*, 3) обґрунтувати своєчасність моделювання когнітивних процесів в перекладознавстві задля запобігання помилок на майбутнє.

Виклад основного матеріалу. Визнаючи, що мова є ментальним феноменом і найважливішим способом кодування різноманітних форм пізнання (чуттєвого й раціонального), одним із завдань когнітивної лінгвістики виступає вивчення «загальних принципів організації когнітивних здібностей людини» [4, с. 79]. З огляду на зазначене вище, актуальним для сучасного мовознавства в цілому, перекладознавства зокрема, є дослідження типів понятійних структур, їх мовних відповідників, принципів мовної

категоризації на тлі процесів продукування, розуміння й експлікації природних мов у текстах оригіналу та перекладу.

Когнітивний аспект перекладу полягає в тому, що знання та згадки автора та перекладача інтуїтивно враховуються в процесі перекладу, доповнюючи слова і фрази оригінального тексту. Вочевидь, когнітивний простір перекладача безпосередньо впливає на його шлях від ідеї до тексту перекладу. Вивчення когнітивних просторів націлено на виявлення закономірностей та особливостей міжмовної та міжкультурної мовленнєвої поведінки, а також на пояснення задля подальшого взаєморозуміння й прогнозування провалів комунікації.

З цією метою й утворюються моделі когнітивних процесів.

Наявність розвинутої когнітивної системи та рефлексивних навичок дають змогу перекладачу досягати реального розуміння й «добудувати» відсутні елементи.

У процесі перекладу завжди існує декілька когнітивних просторів – носії смислів з різних мов і культур. Отже, закономірно відбувається природне взаємопроникнення таких когнітивних просторів.

Причиною труднощів при перекладі є розбіжність когнітивних просторів у структурі знань перекладача, який володіє двома або більшою кількістю мов.

Шлях, який перекладач долає від сприйняття авторського повідомлення до презентації вербального тексту перекладу реципієнту, можна представити як певну послідовність дій – ланцюг, що й називають когнітивною *моделлю* перекладу.

Як зазначає український вчений О. О. Селіванова, моделювання перекладацького процесу, починаючись у 60-ті рр. ХХ ст., дотепер залишається актуальною проблемою [9, с. 550]. Значний вплив на створення моделей спричинила структурна лінгвістика у тандемі з кібернетикою. Модель – це «будь-яка система, що має мисленнєве представлення, матеріальну репрезентацію і здатна заміщати об'єкт дослідження таким чином, щоб його вивчення надало нову інформацію про цей об'єкт» [10, с. 156].

Модель перекладу – це теоретичний конструкт, що гіпотетично у вигляді формалізованої схеми репрезентує процес перекладу. У такому спрощеному форматі дослідники намагаються пояснити, як зміст, виражений засобами однієї мови, перетворюється на відповідний зміст, виражений засобами іншої мови [9, с. 550]. Процес моделювання, за О. О. Селівановою [10, с. 157], повинен містити не менше, ніж три елементи – «суб'єкт-дослідник, об'єкт дослідження і модель, яка визначає відношення між першим і другим елементами».

Найбільш поширеними моделями перекладу є: денотативна, семантична, трансформаційна, семантико-семіотична, комунікативно-функціональна, інформативна (О. О. Селіванова, О. М. Усачова та ін.).

Кожна модель ґрунтується на окремих положеннях різних напрямів лінгвістичної науки і відповідно спирається на певні методи, наприклад, трансформаційна – базується на доробку породжувальної / трансформаційної граматики, семантична – семантичної теорії тощо. «Підґрунтям моделювання може бути гіпотеза, її перевірка потребує накладання моделі на оригінальний об'єкт й дальшої експериментальної діяльності» [10, с. 157].

Як правило, всі моделі включають такі етапи (7): сприйняття окремого сектора оригінального тексту, інтерпретацію значення мовних засобів цього текстового відрізка, співвіднесення їх з контекстом цілого тексту – повідомлення, побудову концептуального образу повідомлення, зіставлення індивідуального когнітивного простору, колективних когнітивних просторів і когнітивних баз, вибір відповідних мовних засобів у мові перекладу, вербальну репрезентацію авторського задуму іноземною мовою.

Когнітивний підхід до будь-якого мовного явища охоплює спроби його розгляду (самого явища, процесів, одиниць і категорій) у зв'язку з іншими когнітивними процесами: мисленням, сприйняттям, пам'яттю, уявленням та емоціями. Однією з найскладніших когнітивних операцій у декодуванні тексту є розпізнання когнітивних структур – сегментів тексту, які визнаються одиницями перекладу. Перекладач не лише аналізує семантику, ідіоматику, граматику, синтаксис двох мов, а й враховує культуру їх носіїв і сферу виконання перекладу. Когнітивна система перекладача включає його мисленнєві операції, які визначають розуміння, вибір і застосування мовних засобів у створенні тексту перекладу.

Когнітивний процес – це такий вид поведінки людини, в основі якого лежить формування внутрішніх (мисленнєвих / ментальних) уявлень про події і зв'язки між ними [13, с. 134]. Зважаючи на той факт, що наразі когнітивні дослідження здійснюються на підставі сучасних уявлень про структуру пам'яті і тих процесів, що в ній відбуваються, активації і деактивації інформації, в когнітивній лінгвістиці модельними конструктами виступають когнітивні структури і механізми ментальної діяльності людини.

Когнітивні механізми, за М.М. Болдиревим, є схемами обробки інформації, їх призначення поповнювати і модифікувати структури знань. Одночасно вони відображають роботу свідомості людини, надаючи уявлення про способи аналізу, структурування і концептуалізації як окремих об'єктів, так і абстрактних сутностей [2, с. 7]. Реалізуються когнітивні механізми саме через когнітивні процеси, які доволі вдало інтерпретує психологія.

Когнітивні процеси – пізнавальні процеси людини: відчуття, сприйняття, увага, уява, пам'ять, мислення, мовлення [11]. *Когнітивні процеси* – сукупність процесів, що забезпечують перетворення сенсорної інформації від моменту потрапляння стимулу на рецепторні поверхні до отримання відповіді у вигляді знання [7]. *Пізнавальні (когнітивні) процеси* – мисленнєві процеси, які дають нам здатність як для пояснення, так і для передбачення [14].

З когнітивними процесами безпосередньо пов'язані *когнітивні стратегії*, під якими розуміють ментальні процеси, спрямовані на переробку інформації з метою навчання [1]. Саме когнітивні стратегії зорієнтовані на засвоєння, зберігання та екстракцію (одержання) інформації з пам'яті.

Здійснюючи транспозицію твердження В. А. Маслової про можливість розуміння способів концептуалізації світу через оволодіння певним набором знань з нової наукової парадигми (стосовно концептуалізації, категоризації, вербалізації, ментальності, концепту, картини світу, концептосфери тощо) у площину перекладознавства, підкреслимо, що будь-які поняття (як частини концептів) не є відокремленими від змісту слів. Саме поняття віддзеркалюють уявлення носіїв різних культур не лише про окремий предмет (явище / ситуацію) у колі асоціативних зв'язків, але й про культурний рівень мовної особистості, акумульований в окремому концепті [4, с. 79–80]. При цьому концепти реалізуються в словах, словосполученнях, висловленнях, дискурсі та тексті, а отже, й отримати доступ до змісту концептів можна через мовні засоби [12, с. 167].

У зв'язку з тим фактом, що способи концептуалізації, категоризації, структурування світу (простору, часу, якостей, відношень) у різних етносів не збігаються, розвинення здатності та вмінь перекладача коректно інтерпретувати концепти оригінального тексту і вибирати відповідник залежно від мови тексту перекладу із застосуванням цілої низки когнітивних механізмів і є головним призначенням створення когнітивних моделей перекладу.

О. В. Цупікова вважає, що поява когнітивної моделі сигналізує наступний етап еволюції науково-методичної думки [15, с. 203]. Це пов'язано з тим, що попередні моделі (ситуативна / денотативна, семантична, трансформаційна, комунікативна, інформативна) характеризуються гіпотетичністю, а когнітивна модель враховує «теорію внутрішнього мовлення в процесі перекладу і оформлення його результатів, а також розмежування понять інформації і знання» [15, с. 204].

На наше переконання (слідом за О. М. Усачовою) [13, с. 133], переклад, поза сумнівом, виконує головну функцію у процесі міжкультурної комунікації [18, с. 82], яка стає можливою саме завдяки мові як феномену, що маніфестує когнітивний світ людства. Зрозуміло, що останній складається з концептуальних категорій – більш багатих за систему ознак об'єктів, які підлягають вираженню в мові. Передати розуміння світу і ставлення до нього носіїв іншої мови і культури можна через лінгвістичні категорії, які частково реалізують спектр концептуальних категорій і уможливають спілкування як у межах однієї мови / культури, так і в міжкультурному аспекті. Отже, «Нове розуміння когнітивної природи мови призвело до зміни фокусу в перекладознавстві і формуванню розуміння процесу перекладу як активації і взаємодії когнітивних структур комунікантів і перекладача, який виконує роль посередника у міжкультурній комунікації» [13, с. 134]. До того ж, протягом тривалого часу дослідження перекладу було сконцентровано

більше на продукті перекладу, ніж на його процесі. Новий когнітивний підхід зорієнтовано на власне процес перекладу і розуміння різних механізмів / алгоритмів отримання якісного фінального продукту. У межах такого підходу перекладач розглядається як сформована діяльнісна особистість, що створює якісний продукт як результат своєї професійної діяльності. У цьому зв'язку моделювання когнітивних процесів при перекладі набуває позачергової важливості.

Висновки. Таким чином, ознайомлення з передумовами моделювання когнітивних процесів, уточнення понять *модель* і *когнітивні процеси*, а також акцентування на своєчасності моделювання когнітивних процесів при перекладі закладає підвалини для розробки власних і вивчення створених попередниками когнітивних моделей. Це має безпосередню практичну спрямованість, оскільки викладачі зможуть краще навчити перекладу, якщо вони обізнані з когнітивними процесами, які відбуваються в мозку людини при перекладі. До того ж не можна недооцінювати природне соціальне середовище, інтеграція ситуацій експерименту в яке в рази підвищує формування і закріплення навичок якісного перекладу.

Перспективою подальших розвідок може бути опис найбільш вдалих когнітивних моделей перекладу, наприклад, процесуальної моделі Х. Хьоніга, її модифікованої версії, запропонованої Е. Прунчем, моделі зусиль Д. Жилия, моделі Р. Сеттона, моделі релевантності Е.-О. Гутта, моделі ситуативно-зумовленого пізнання Х. Ріску, з метою ознайомлення перекладачів-початківців із досвідом їхніх попередників.

ЛІТЕРАТУРА

1. Азимов Э.Г. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам) / Э.Г. Азимов, А.Н. Щукин. – М. : ИКАР, 2009. – 448 с.
2. Болдырев Н.Н., Лексический способ концептуализации времени в современном английском языке / Н.Н. Болдырев, Д.В. Маховикова // Вопросы когнитивной лингвистики. – 2012. – № 2. – С. 5–15.
3. Карпухина В.Н. Эффективность современных теорий и моделей перевода: когнитивно-аксиологический аспект / В.Н. Карпухина // Известия Алтайского государственного университета. Филология и искусствоведение. – 2012. – № 2-1. – С. 134–139.
4. Маслова В.А. Когнитивная лингвистика : учеб. пособие / В.А. Маслова. – 3-е изд., перераб. и доп. – Минск : ТетраСистемс, 2008. – 272 с.
5. Попова З.Д. Знаковая ситуация в лингвосомиотике / З.Д. Попова // Вестник ВГУ. Серия Гуманитарные науки. – 2005. – № 2. – С. 208–216.
6. Прунч Э. Пути развития западного переводоведения. От языковой асимметрии к политической / Эрих Прунч. – [пер. с нем. О. Боковой, О. Кашкиной, С. Семочко и др.]. – М. : Р. Валент, 2015. – 511 с.

7. Психология человека от рождения до смерти / под. общ. ред. А.А. Реана. – СПб. : Прайм-Еврознак, 2002. – 678 с.
8. Ремхе И.Н. Языковая личность переводчика и когнитивные особенности переводческого процесса / И.Н. Ремхе // Вестник Челябинского государственного университета. – 2011. – № 24 (239). – С. 262–264.
9. Селіванова О.О. Лінгвістична енциклопедія / Олена Олександрівна Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2010. – 844 с.
10. Селіванова О.О. Основи теорії мовної комунікації : підруч. / Олена Олександрівна Селіванова. – Черкаси : Вид-во Чабаненко Ю. А., 2011. – 350 с.
11. Словарь терминов по психологическому консультированию. – 2010. – Словари и энциклопедии на Академике [Электронный ресурс]. – Режим доступа : psychology.academic.ru/7595/Когнитивные_процессы.
12. Степаненко С.Н. Когнитивные механизмы лексической концептуализации количества в современном английском языке / С.Н. Степаненко // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – Тамбов: Грамота, 2014. – № 1 (31). – Ч. 1. – С. 167–169.
13. Усачева А.Н. Перевод: от лингвистической теории к когнитивной модели / А.Н. Усачева // Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 2, Языкознание. – 2011. – № 1 (13). – С. 131–137.
14. Хьелл Л. Теория личности. Основные положения, исследования и применение / Л. Хьелл, Д. Зиглер. – [пер. с англ. С. Меленевской, Д. Викторовой]. – СПб. : Питер Пресс, 2003. – 608 с.
15. Цупикова Е.В. Интерпретация иноязычного текста: когнитивная модель перевода как новый этап в эволюции научно-методической мысли / Е.В. Цупикова // Омский научный вестник. – 2010. – № 4 (89). – С. 203–206.
16. Gile D. Testing the Effort Models' tightrope hypothesis in simultaneous interpreting – A contribution / Daniel Gile // Journal of Linguistics. – 1999. – No. 23. – P. 153–171.
17. Hönig H.G. Translating: the Constructive Way [Electronic Resource] / Hans G. Hönig. – 1997. – P. 13–25. – Mode of Access : <https://periodicos.ufsc.br/index.php/desterro/article/.../7747>.
18. Setton R. So what is so interesting about simultaneous interpreting? Robin Setton // SKASE Journal of Translation and Interpretation. – 2005. – No. 1 (1). – P. 70–84.
19. Stolze R. The Development of Translation Studies as a Discipline – From Linguistics to Cognition / Radegundis Stolze // Revista Translatio. – 2011. – No. 1. – P. 21–36.
20. Zhonggang Sang. A Relevance Theory Perspective on Translating the Implicit Information in Literary Texts / Sang Zhonggang // Journal of Translation. – 2006. – Vol. 2, No. 2. – P. 43–60.

Стаття надійшла до редакції 20 лютого 2017 року